

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

БУХОРО ЮҚОРИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР МУҲАНДИСЛИК-ТЕХНИКА
ИНСТИТУТИ

«Ижтимоий фанлар» кафедраси

Педагоглар учун амалий ёрдам

Ўқув-услубий қўлланма

Бухоро – 2012

Тузувчилар:

проф.Ахмеджонов М.М.

доц. Гаффаров А.Х.

Катта ўқитувчилар:

Мавлонов Ж.Х.

Тагирова Н.В.

Бакиева С.Н.

Ҳасанова З.Д.

Такризчилар:

доц. Хўжаев Б.Қ.

доц. Олимов Ш.Ш.

Аннотация

Мазкур услубий қўлланмада талабаларни моддий ва маънавий сифатларини фаоллаштириш, янги билимларга муносабати, масъулиятини ўзгартириш каби муаммоларнинг психологик йўл усуллари келтирилган.

Ўрта Осиё илму – фан тарихида ҳам, Республикамиз психологларининг илмий изланишларида ҳам баркамол авлод, шахс муаммоларининг тадқиқ этилиши эътиборга лойиқдир. Тавсия этилаётган ушбу услубий қўлланмадаги психологик усул ва йўллар орқали педагоглар талабаларнинг индивидуал психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг фаоллигига эришишлари мумкин. Ушбу услубий қўлланма педагог - ўқитувчилар учун мўлжалланган.

Кириш

Таълим тизимининг янги талабларига жавоб бера оладиган педагог кадрларни тайёрлаш, ўқув - давлат таълими стандартларини жорий этиш ва янги ўқув дастурлари устида ишлаш, касб-хунар коллежи ва академик лицей тизимига услубий методологик замин тайёрлаш, узлуксиз таълим - тарбияга асос соладиган тадбирларни амалга ошириш каби масалалар бизнинг олдимизга турибди.

Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX – сессиясида “... келажак авлод ҳақида қайғуриш, соғлом, баркамол наслни тарбиялаб етиштиришга интилиш бизнинг миллий хусусиятимиз” эканлигини алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Ўзбекистонимизнинг келажаги кўп жиҳатдан баркамол инсонни шакллантиришга боғлиқ. Ана шундай долзарб вазифани амалга ошириш учун психологиянинг баркамол инсонни шакллантиришга оид бой тарихий тажрибасини ўрганиш ва янги шахсни таркиб топтиришнинг ижтимоий турмушга тадбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Инсоният пайдо бўлгандан эътиборан, фарзандларнинг баркамол вояга етиши жамиятда муҳим муаммо сифатида қараб келинган. Чунки, жамият мавжуд экан инсонга хос барча сифатлар, мафкуравий қарашлар унинг характерига, онгига, тафаккурига сингдириб борилади.

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий, маънавий ислохотлар даврида баркамол инсонни шакллантириш муаммоси энг долзарб муаммо сифатида қаралмоқда. Буни Президентимиз И.А.Каримов ҳам ўз нутқларининг бирида “Комил инсон ва малакали мутахассис: Кадрлар тайёрлаш миллий моделимизнинг бош муддаоси шундан иборатдир!”. Янгиланиш даврида инсонни баркамол ва эркин шахс сифатида шакллантириш, моддий ва маънавий сифатларни фаоллаштириш, ижтимоий муносабати, масъулиятини ўзгартиришга талаблар янада ортиб бормоқда.

Юқорида таъкидлаб ўтилган муаммонинг мумкин қадар ижобий равишда ҳал қилиш учун касб-хунар коллежларининг таълимий-тарбиявий

фаолияти ва улардаги мавжуд психологик-педагогик муаммоларни таҳлил ва тадқиқ қилиш, қўшимчалар киритиш орқали ислоҳ қилиш, тадбир ҳамда чораларини ишлаб чиқиш орқали муайян мақсадга эришиш мумкин.

Шуни инобатга олган ҳолда қуйидаги ўқув услубий қўлланмани ёзишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Зеро, дарс жараёнида ҳар бир талабанинг индивидуал – психологик хусусиятларини ҳисобга олиш орқали ўз олдимизга қўйилган мақсадларимизга қийинчиликсиз эришиш мумкин.

Мундарижа:

1. ХАРАКТЕР ХИСЛАТЛАРИНИ ЎРГАНИШ.....	7
2. ПСИХОГЕОМЕТРИК ТЕСТ.....	14
3. ЎҚУВЧИЛАР ЖАМОАСИДА ШАХСЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИНИ АНИҚЛАШ.....	22
4. ГУРУХ ТАЛАБАЛАРИНИНГ ЎЗ ЖАМОАСИГА БЎЛГАН МУНОСАБАТИНИ ЎРГАНИШ.....	27
5. ДАРС ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАР ИНДИВИДУАЛ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ КУЧЛИ ВА КУЧСИЗ ТОМОНЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ	29

1. ХАРАКТЕР ХИСЛАТЛАРИНИ ЎРГАНИШ.

Бунинг учун А.Е. Личко ишлаб чиққан «Патохарактерологик диагностика саволномадан (ПДС) фойдаланиб, характерга урғу беришнинг (акцентуациянинг) бир қанча типини ажратадилар.

Улар:

1. Гипертим тип — Г
2. Циклоид — Ц
3. Ўзгарувчан тип — Ў
4. Асабий заиф тип — А
5. Сензитив тип — С
6. Руҳий заифлик — Р
7. Шизоид тип — Ш
8. Тутқаноқли тип — Т
9. Жазавали тип — Ж
10. Бўш тип — Б
11. Мослашувчан тип — М

Г — Гипертим ўсмирлар.

Бу типга мансуб ўсмирлар тўполончи, тез зерикадиган, ҳаддан ташқари мустақил, ҳатто ботирлик, шўхлик билан ажралиб турадилар. Улар нотаниш киши олдида уялмайдилар, тортинмайдилар. Ўйинларда тенгдошларига буйруқ беришни ёқтиришади. Тарбиячилар уларнинг шўхлигидан арз қилишади. Мактабда яхши қобилиятларга қарамасдан, тартибсизликлари, тез чалғишлари ҳисобига яхши ўқимайдилар.

Ўсмирлик даврида асосий хусусият — ҳар доим яхши кўтарилган кайфиятда бўладилар. Бундай ўсмирлар эрта мустақиллик ва эркинлик кўрсатишади, қатъий тартиб ва режимни ёқтиришмайди. Қонун ва қоидаларга енгилтаклик билан қарашади.

Улар ҳар доим улфатларга интилишади, ёлғиз қолишни ёқтиришмайди, тенгдошлари орасида раҳбарликка интилишади. Танишларни танлашда яхши—ёмонни фарқ қилмайди ва осонлик билан шубҳали улфатлар орасига тушиб қолиши мумкин. Саргузаштларни, хавф—хатарни, қалтис юриш—туришини ёқтиради. Яхши янги нарсани ҳис қилиш характерлидир, янги одамлар, жойлар, предметлар ўзига тортади. Бундай ўсмирлар осонлик билан илҳомланиб, бошлаган ишини охирига етказмайди, тўхтовсиз равишда «севимли иши» ни ўзгартириб туради. Узоқ ўтириб ишлашни талаб қиладиган, диққат билан ишлашни, майда ишни эплай олмайди. Ваъдасини бажаришда пул масалаларида ҳам бетартиблик билан ажралиб турмайди, осонлик билан қарзга ботиб қолади. Олифтагарчиликни, мақтанишни яхши кўради. Келажакни ширин ҳаёлда тасаввур қилади. Муваффақиятсизлик кучли реакция кўрсатиш мумкин. Лекин узоқ вақтгача йўлдан чиқаришга кодир эмас, жаҳлдан тез тушади.

Жинсий ҳиссиёт эрта уйғонади ва кучли бўлади. Шунинг учун эрта жинсий ҳаётга киришиши мумкин.

Ц — Циклоид тип.

Одатда уларга тегишли бўлмаган катталар устидан хатарли ҳазиллар ва ҳамма ерда киноя қилиши хос бўлади. ҳаётий стереотипни тубдан ўзгартиришда, камроқ қаршилик кўрсатади.(масалан, мактабдан олий ўқув юртига ўтишда). Бундай ўзгартириш субдепрессив фазани тўсиши мумкин. Бу босқичдан насиҳат, гина—кудрат, айбашларга танлаб жавоб қайтаради.

Болалик даврида тенгдошларидан фарқланмайди. Ўсмирлик ёши бошланиши билан биринчи субдепрессив босқич бошланиши мумкин. Кейинчалик бу босқичлар кўтарилиши ва бир хил кайфият босқичлари билан алмашилиши мумкин. Босқичларнинг давомийлиги дастлаб кунлар, 1—2 ҳафта, ёш ўтиши билан улар кўпайиши ёки аксинча бартараф бўлиши мумкин.

Субдепрессив босқичдан ланжлик, кучсизланиш, ҳамма нарса қўлдан тушиб кетиши кузатилади. Илгари оддий ва осонлик билан эришилган нарса катта зўриқишни талаб қилинади. Ўқиш қийин бўлиб қолади. Атрофдаги кишиларни ёқтирмайди, улфатлардан қочади, саргузаштлар ва хавф — хатарга қизиқмай қўяди. Ўсмирлар бу кунлари уйдан чиқмайдиган бўлиб қолади. Кичик муваффақиятсизликлар ва кўнгилсизликлар ҳам иш қобилияти пасайганлиги туфайли бу даврда оғир қайғурилади. Танбеҳ ва маломатларга кўполлик ва таъсирланиш билан жавоб қайтаради, руҳан умидсизликка тушади, кўпроқ зерикашдан арз қилади. Агар бу кунлари кўпроқ муваффақиятсизликка дуч келса, шахсий иродасизлиги, етукмаслиги, ҳеч нимага арзимаслиги ҳақидаги фикрларга осонлик билан берилиши мумкин. Қаттиқ ваҳимага тушиши, ўз—ўзини ўлдиришигача олиб келиши мумкин. Тенгдошлари билан гуруҳлар ташкил этиш кузатилиб, субдепрессив фазанинг кўтарилиш даврида сўна бошлайди. «Севимли иши» ўзгарувчан бўлади. Субдепрессив фазада уларни ташлаб қўяди, кўтарилиш даврида унга қайтади ёки янгисини топади. Уйдан қочиш, таксикоман хулқ—атвор хос эмас. Улфатлар орасида фақат танишлар даврасида ароқ ичади.

Ў — Ўзгарувчи тип

Болаликда тенгдошларидан ажралмайди. ўсмирлик даврида асосий хусусият бу тез ўзгарувчан кайфият бўлиб, ҳатто арзимас, атрофдаги бўлар —бўлмас сабабга кўра ҳам ўзгариши мумкин. Кимнингдир беҳосдан айтган сўзи, тасодикий суҳбатдошнинг совуқ қараши ҳам, жиддий кўнгилсизлик ва муваффақиятсизлик бўлмаса ҳам, руҳан тушкунликка тушиши мумкин. Аксинча, қизиқарли суҳбат, бир дақиқалик мактов, кимдандир эшитган ҳавасни келтирадиган, келажак ҳам хушчақчақлик ва қувноқликка олиб келиши мумкин. Очиқ ва ҳаяжонли суҳбатлар даврида ё кулгини ёки кўзида ёшни кўриш мумкин. Бундай вақтда ҳамма нарса кайфиятга боғлиқ бўлади: ўзини ҳис қилиш ҳам, кайфият ҳам, уйқуси ҳам, иш қобилияти ҳам.

Улфатларининг ўзгарувчан вазиятини ёқтиради, озодликка интилиши ўртамеънадир. Агар ноқулай оилавий шароит бўлса, бу интилиши кучаяди. Тенгдошлари билан гуруҳларга ажралиш кайфиятга боғлиқ бўлади. Кайфият яхши бўлганда улфатларни излайди, кайфият ёмон бўлганда, улардан қочади. Тенгдошлари орасида йўлбошчи ролига даъво қилмайди Севимли иши

бекордан - бекорга узоқ гап сотиш, баъзан бадий ҳаваскорлик ёки айрим уй ҳайвонлари бўлиши мумкин. Жинсий фаоллик одатда тегишиш ва хотин—қизларга мулозамат қилиши билан чегараланади.

А — Асаби Заифлик

Болаликдан қуйидаги белгилар кўзга ташланади: ёмон уйку, иштаҳаси йўқлик, инжиқлик, қўрқоқлик, баъзан кечаси қўрқиш, дудуқланиш ва бошқалар.

Ўсмирлик даврида тез чарчаш, тез жаҳли чиқиш, ваҳима тушиши асосий хусусиятлар ҳисобланади. Чарчаш айниқса, ақлий машғулотлар ёки жисмоний ва ҳиссий зўриқишда, мусобақа шароитида яққол кўринади. Кўпинча бўлар —бўлмас сабаб жаҳли чиқиш, бирдан жазавасти тутишга олиб келади. Жаҳли чиқиш, кўпинча афсусланиш ва кўз ёш билан алмашади. Ваҳимага тушиш айниқса кучли бўлиши мумкин.

Бундай ўсмирлар кичик тана сезгиларига ҳам эътибор беришади, бажонидил даъволанадилар, ўрин —тўшак қилиб ётиб оладилар. Кўпинча ўғил болаларда ваҳимага тушиш манбаи юрак ҳисобланади.

Спиртли ичимликларни истеъмол қилиши хос эмас. Тенгдошларига, улфатларга интилади, лекин улардан тез чарчайди ва ёлғизликни афзал кўради ёки дўст билан муомала қилишни ёқтиради. Ўз- ўзини баҳолаш соғлиқ ҳақида ғамхўрликни акс эттиради.

С — Сензитив тип

Болаликдан қўрқадиган ва ҳурқадиган бўлади. Кўпинча қоронғидан қўрқади, ҳайвонларни четлаб ўтади, бир ўзи уйда қулфланиб ёлғиз қолишга қўрқади тенгдошларидан ётсирайди. Ҳаракатли ўйинларни ва жанжал тўполонни ёқтирмайди. Нотаниш киши билан осонликча мулоқотга кириша олмайди. Буларнинг бари атрофдагилардан ажралгандек ва одамлардан ётсирайди, — деган нотўғри тасаввурга олиб келиши мумкин. ҳақиқатда эса бундай болалар ўрганиб қолган кишиси билан кўп гаплашади, ўзидан кичкиналар билан ўйнашни ёқтиради, чунки улар билан ўзини хотиржам ва ишончли сезади. Танишлари ва яқин кишисига меҳр қўйган, «уй боласи» ҳисобланади. Мактаб уларни танаффуслардаги шовқин сурон, уриши билан кўрқитади. Одатда тиришиб ўқийди. Ҳар хил назорат, текширув, имтиҳонлардан қўрқади. Кўпинча доскада жавоб беришга уялади.

Маҳмадона деб ном чиқаришдан уялади. Бир синфга ўрганиб ва ҳатто айрим синфдошлари томонидан таъқибга олинишдан изтироб чекиб, бошқа синфга ўтади. Ўсмирлик ёшининг бошланиши ҳеч қандай асоратсиз ўтади.

Катта ўсмирлик ёшига ўтиши билан қийинчиликлар бошланади. Бу типнинг икки асосий хусусияти кўзга ташланади. ҳаддан ташқари таъсирланувчанлик ва шахсий етукмасликни ҳис қилиш, ўзидаги кўп камчиликларни, айниқса ахлоқий ва иродавий соҳаларда кўради. Туғишганларига болаларча меҳр қуйиш сақланиб қолган. Яқин кишилариининг ғамхўрлигига бажонидил кўникади.

Жавобгарлик, бурч ҳисси, ўзига атрофдагиларга ҳаддан ташқари ахлоқий талаблар эрта шаклланади. Тенгдошларидан ётсирамайди, уларга интилади, лекин дўст танлашни яхши билади, дўстликка меҳр қўйган.

Шовқинли улфатлардан яқин дўстни афзал кўради Бундай ўсмирларни қизиқиши икки хил бўлади. Биринчиси ақлий ахлоқий ўсмирларнинг характери касб этади (санъат, мусиқа, рассомлик, уй гуллари ва бошқалар). Бу жараённинг ўзидан ором олади, умуман катта натижаларга интилади. Қизиқишларнинг иккинчи хили шахсий етукмасликни бартараф этишга интилишдан иборат. Бу ерда эришадиган натижа ва тан олиш муҳимдир. Ўғил болалар иродасизликни спортнинг кучли турлари билан шуғулланиб, бартараф этмоқчи бўладилар. Қиз болалар бўлса, тортинчоқлик ва уятчанликни жамоат ишларини бажариш билан бартараф этишга интиладилар.

Р — Рухий Заифлик

Болалик даврида тортинчоқ ва кўрқоқлик билан бир ҳаракатларнинг қовушмаганлиги, фикрлашга лаёқатлилиқ ва ёшига мос бўлмаган интеллектуал қизиқишлар эрта уйғонади. Баъзан нотаниш кишилардан ва янги предметлардан кўрқиш, қоронғилиқдан, ёпиқ эшик ортида қолишдан кўрқиш кузатилади.

Психоастеник хусусиятлари турлича кўринадиган қийин давр мактабнинг 1 — синфига тўғри келади. Бу типнинг асосий хусусиятлари — иккиланувчанлик, ҳар хил фикрларга ишониш ва ўз яқинларининг келажагидан ҳадиксираш туридаги ташвишли гумонсираш ва бошқалардир. Ўғил болаларга онасидан хавотирланиш хос.

Иккиланувчанлик хос, айниқса мустақил танлаш керак бўлганда узоқ ўйланади. Лекин қарор қабул қилинганидан кейин тезда бажарилиши керак, бунда кишини ҳайрон қолдирадиган чидамсизлик хос. Жисмоний тараққиёт яхшилиқни иташдан иборат. Барча қўл кўникмалари ва спорт машғулотларини яхши эгаллай олмайди. Бундан спортнинг оёққа оғирлик тушадиган турлари мустасно. Бу турлардан баъзан яхши натижаларга ҳам эришиш мумкин.

Ўсмирнинг озодликка интилиш реакцияси кучсиз ифодаланган, бу реакция кўпинча қандайдир яқин кишилар билан боғлиқлик билан алмашган тенгдошларига интилиш тортинчоқлик шаклларида кўринади. Қизиқишлар интеллектуал — ахлоқий севимли иш билан чегараланади. Жинсий ҳаёт (тараққиёт) қисман умумий жисмоний тараққиётидан устун келади. Ўсмирга хулқ — атвор бузилиши (уйдан қочиш, спиртли ичимликларни истеъмол қилиш) хос. Ўз — ўзини таҳлил қилишга лаёқатли бўлишга қарамасдан ўз — ўзини баҳолаш тўлиқ ва тўғрилиқ билан фарқланмайди.

Рухий заифлик хусусиятлари «юқори ақлий жавобгарлик» шароитида кучаяди, яъни, катталар, болаларга, кичиклар ёки ночор аъзоларига қарши топширилганда зўраяди.

Ш — Шизоид тип

Бундай болалар болалиқдан ёлғиз ўйнашни ёқтиради.

Улар тенгдошларига кам интилади, шовқинли ўйинлардан қочади, катталарнинг ўзаро суҳбатларини жим ўтириб, тинглашни афзал кўради. Ўсмирлик ёшда шизоид типнинг барча хусусиятлари чуқурлашади. Дастлаб одамларга аралашмаслик ва узоқлашишни кўриш мумкин. Баъзан ёлғизлик ўз

қизиқишлари билан яшайдиган ўсмирларни оз даражада ўзига тортади. Алоқа ўрната олмаслик қобилияти ҳаммадан кўп уни ташвишга солади. Ўзига ўхшаш дўстни излашдаги муваффақиятсиз уринишлар, алоқанинг тез узилиши янада тортинчоқ бўлишга мажбурлайди.

Ўзгалар учун ички дунёси ҳар доим ёпиқ ва кўпинча саргузашт ишлар билан тўла бўлади, шизоид ўсмирлар тўсатдан яхши таниш бўлмаган ва тасодифий кишига ҳам ичидагини айтиб, ёрилиши мумкин. Шу билан бир вақтда уларнинг ички дунёси яқин кишиларга номаълумлигича қолиши мумкин. Ички дунёсини англаб бўлмаслик ва ҳис — туйғуларини кўрсатишда тийиқлик кўп ҳатти — ҳаракатларини бошқалар учун кутилмаган ва тушунарсиз қилади. Шизоид ўсмир турмушдаги майда ғамхўрликка чидаши мумкин, у буни сезмасдан ўрнатилган тартиб ва режимга бўйсунитиши мумкин. Лекин унинг саргузаштлари, қизиқиш дунёси ҳақида рухсатсиз гапиришга уринишга ҳам қатъий норозилик кўрсатиши мумкин.

Атрофдагилар унинг жинсий фаоллигини сезмаслиги мумкин. Лекин ташқи «шаҳвонийликка қарашли», жинсий ҳаётдан ҳайратланиш ёрқин ишқий саргузаштлар билан бирикиши мумкин. Гуруҳий қонунни бузишлар хос эмас. Лекин гуруҳ «ўз одами деб тан олинитиши учун», «гуруҳ учун» жиноят қилишга ҳам тайёр. Улфатлар орасида жуда сезгир, хотин — қизларга мулозамат кўрсатишга, тегишитишга, шароит мавжуд бўлганда жинсий яқинлик қилишга қодир эмас. Шизоид ўсмирлар ўзгалар учун тасодифан энг кўпол шаклларда жинсий фаоллик кўрсатиши мумкин.

Т - Тутқаноқли тип

Баъзи ҳоллардагина бу типнинг хусусиятлари болаликдан намоён бўлади. Бундай бола соатлаб йиғлаши мумкин, уни кўндириш жуда шафқатсизлик кўринишлари намоён бўлади, бундай болалар ҳайвонларни қийнаши, кичикларнинг жиғига тегишни, ожизларнинг устидан кулишни ёқтиради. Мактабда ўқув қуролларни тутишда жуда тартибли. Кўпчилик ҳолларда бу типнинг хусусиятлари ўсмирлик ёшида намоён бўлади. Улардан асосийси энг ёмон дарғазаб бўлган даврда ва захрини сочиш мумкин бўлган инсонни излаш ҳисобланади. Бундай ҳолат соатлаб, кунлаб давом этади. У жазава тутиши билан боғлиқ. Аффектив портлаш тўсатдан рўй берганга ўхшайди. Аффект узок, аста—секин содир бўлади. Арзимас нарсалар портлашга сабаб бўлиши мумкин. Қаттиқ ҳаяжонланиш ҳолати фақат кучли бўлиб қолмай, у узок вақт давом этади.

Инстинктив ҳаёт қаттиқ зўриқиш билан ажралиб туради. Кучли жинсий қизиқиш шафқатсизлик лаёқатлари билан бирлашиши мумкин. Севги билан бирга кучли рашк ҳам мавжуд. Спиртли ичимликларни истеъмол қилиш оғир жанжаллар билан тугайди. Мастликда қилган ишини билмайди.

Қимор ўйинларига ишқибоз. Бойишга бўлган қизиқиш тез уйғонади. Тўпланган нарсасининг моддий бойлик бўлган учун уни тўплашга қизиқади. Спорт жисмоний кучни ривожлантиришга имкон бергани учун ўзига тортади. Қўшиқ айтиш ва мусиқа билан ёлғиз шуғулланишни ёқтиради, бунда у зўр ҳиссий ором олади. Бунда имиллаб ҳаракатланиш, бесўнақайлик, ҳаракат ва ҳиссиётдан тартиб, тафаккур ва шахсий қадриятларгача ҳамма

нараса кўринадиган суствлик умумий хусусият ҳисобланади. Ўз ишига зехни етса ҳам ҳамма қоидаларга бирма—бир риоя қилади. Ўз соғлиғига катта эътибор бериш, шахсий қизиқишларга риоя қилиш, гина сақлаш, хафагарчилиқни унутмаслик, қизиқишларнинг озгина чекланишидан ғазабланиш билан бирикади.

Ж — Жававали тип

Ўзидан бошқани ўйламаслик, ўзини ҳаммадан баланд кўйиш (эгоцентризм), атрофдагиларнинг ҳар доим унга эътибор беришларига интилиш, у билан фахрланишларига, унга ҳайрон қолишларига, ҳурматлашларига, ҳамдард бўлишларига интилиш асосий хусусият ҳисобланади. Энг ёмони фақатгина келажакда оддий ҳеч ким назарига илмайдиған, оддий одам бўлиб қолишидан ҳам чўчиб, ўзига нисбатан нафрат кўзийди, ғзаби қайнайди. Қолган барча сифатлар шу хусусият билан аниқланади. Ўзига эътиборини қаратиш учун ўз шахсини бўрттириб ёлғон сўзлайди, хом хаёл суради. ҳақиқий чуқур ҳиссиёт мавжуд эмас.

Ўсмирлик ёшида худди шу ўртоқларининг эътиборини қаратиш мақсадида хулқ—атвор бузилишларидан фойдаланиши мумкин. Улар дарс қолдирадилар, меҳнат қилишни исташмайди, уларни бир хил ҳаёт қониқтирмайди, уларнинг обрўталаблигини қондирадиган ўқиш ва меҳнатда ҳурматга сазовор бўлиш учун ҳам, тиришқоқлик ҳам етишмайди. У бекорчилик қилиши билан бир вақтда келажакда зўр касб эгаси бўлишга даъво қилади. Жамоа жойларида кишининг жиғига тегадиган хулқ - атворини намоён қилади. Одатда хулқ — атворнинг жуда оғир бузилишидан қочади.

Уйдан қочиб кетиш болалик давридан бошланиши мумкин. Уйдан қочган болалар, уларни излаб борадиган жойларда бўлишга ёки милициянинг эътиборини ўзларига қаратишга интилишади. Спиртли ичимликларни кўп истеъмол қилиб, маст бўлишни ёқтиришади. Баъзан ўсмирлар ўзларини нашаванд қилиб кўрсатишга ҳам тайёрлар.

Тенгдошлар билан гуруҳларга бирлашганда раҳбарликка даъво қилади. Гуруҳнинг қайфиятини жуда яхши ҳис қилганлари учун бундай ўсмирлар ундаги интилишларни, таклифларни, ҳодисаларни биринчи бўлиб ифодалайдилар, ташаббускор бўладилар. Қизиқишлар ҳамманикидан баланд. Бунинг учун бадий ҳаваскорлик ҳам йоглар гимнастикаси ҳам, замонавий фалсафий оқимлар танланиши мумкин, бунда бу машғулотлар кўп меҳнат талаб қилмаслиги керак. Жинсий майли унчалик кучли эмас. Жинсий хулқ — атворида театрал ўйинлар кўп. Ўспиринлар кўпинча ўзларининг жинсий ҳис — туйғуларини яширадилар, ўртоқлари орасида обрўси тушиб кетишдан қўрқиб, бу мавзуда суҳбатлашишдан ўзларини олиб қочадилар, ўзларини — ўзлари ҳаққоний баҳоламайдилар.

Б — Бўш тип

Болаликдан кулоқ солмаслик билан ажралиб туради, ҳамма жойга «бурнини тикади», лекин улар жазодан қўрқиб, бошқа болаларга осонлик билан бўйсунишади. Хулқ—атворнинг оддий қоидаларини қийинчилик билан ўзлаштирадилар. Уларни ҳар доим кузатиб туриш керак.

Уларда биринчи синфдаёқ ўқиш истаги йўқ. Каттиқ назорат қилишганда иложсизликдан бўйсуняди, лекин иложини қилиб, дарсдан қочишга ҳаракат қилади. Катталар буюрган ҳар қандай ишда, бурч ва мажбуриятларни бажаришда тўлиқ иродасизлик намоён бўлади. Бекорчиликка, маҳмадонагарчиликка, ўйин — кулгига, кайф — сафога кучли интилиш жуда эрта сезилади. Дарсдан қочиб, кинога киради ёки кўчада ўйнаб юради. Ўртоқлари томонидан гижгижлангани учун, улфатларини деб, енгилтак хулқ — атвор эгаларига бажонидил тақлид қиладилар ва уларга бўйсунядилар. Ҳар бир кунни кўчадаги улфатлар орасида ўтказишга тайёр. Болалик давриданок чекишни бошлайди. Майда ўғриликлар қилади. Ўсмирлик даврида кино каби олдинги қизиқишлар вақтини чоғ қилмай кўяди. Безориларча ҳаракат қилади, нашавандликка қизиқиш кўринади. Ўйин — кулги қилиш учун хулқ — атвор бузилади. Спиртли ичимликларни истеъмол қилиш эрта (баъзан 12— 14 ёшдан) бошланади. Улар ҳеч қачон яқин кишиларни чин дилдан севмайдилар. Оилавий ташвишларга бепарво қарайдилар. Унинг учун яқин кишилари энг аввало ўйин — кулги манбаи ҳисобланади. Кўчадаги ёмон болаларга эрта қўшилишга интилади. Улар ўзларини — ўзлари машғул қилишади, ёлғизликни ёқтирмайди ва бундай даврларда ўйин—кулги учун жой излашади. Бўш ўсмирларда ташаббускорликнинг етишмаслиги ва кўрқоқлик, уларни бундай гуруҳларнинг қуроли бўлиб қолишига олиб келади. Гуруҳий қонун бузишда ўсмирлар «емаган сомсасига пул тўлайдилар».

Қандайдир меҳнатни талаб қиладиган қизиқишларга улар эриша олмайдилар. Шунинг учун тасодифий учрашиб қолган киши билан соатлаб гап сотадилар, қимор ўйнайдилар. Жинсий майли унчалик кучли эмас, лекин кўчадаги гуруҳлар билан бўлиши жинсий тажрибасининг эрта ортишига олиб келади.

М — Мослашувчан тип

Асосий хусусият теварак — атрофга доим мослашиш хос. Уларнинг ҳаёт Қонуни — «ҳаммага ўхшаб» ўйлаш, «ҳаммага ўхшаб» ҳаракат қилиш, ҳамма нарса ҳамманикидай бўлишига интилишдир. Бунда «ҳамма» деб теварак атрофдаги кишилар тушунилади. Улар «ҳаммадан» қолиб кетишни истамайди. Бу айниқса кийимлар модасида аниқ кўринади. Қандайдир янги мода чиққанда, уни мослашувчан тип вакиллари кўп қораловчилар бўлмайди. Улар янги модани ўзлаштириб олганлари заҳоти бу кийим уларга ёқиб қолади, илгари бу кийимни ёмонлаганликларини ҳам унутиб юборишади.

Теварак—атроф ҳар доим мос бўлишга интилиб, ҳеч қачон унга қарши чиқа олмайдилар. Шунинг учун яхши кишилар орасида яхши бўлиб, ҳамма ишларни беками-кўст бажаришади. Безорилар орасига тушиб қолганларнинг хулқ - атворидаги барча одатларни ва қилиқларни ўрганиб олишади. Мослашувчан ўсмирлар «улфат учун» ичавериби пиёниста бўлиб кетиши ва гуруҳий қонунбузарликка тортилиши мумкин.

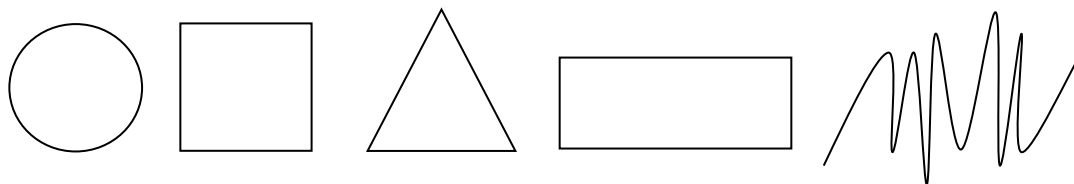
Мослашувчан типнинг болалиги катталар томонидан назорат қилиб турилса, яхши ўтади. Бу тип фақат ўсмирлик ёшида кўринади. Улар ўрганиб

қолган ўсмирлар гуруҳини қадрлашади, бу гуруҳнинг мунтазамлигини, теварак — атрофнинг доимийлигини ёқтиришади. Касб танлашда ёки ўқишни қаерда давом эттиришни танлашда, кўпчилик ўртоқлари қаерни танлашса, у ҳам шу ерни танлайди. Агар мослашувчан ўсмирга ўрганиб қолган гуруҳни нима учундир рўйиҳушлик бермаса, бу энг оғир психик касалликдек идрок этилади. Улар ота — оналари ёки тарбиячилари, ўрганиб қолган ўртоқлари муҳитдан қайтариб олингандагина бундан кутилишади. Мослашувчан типнинг характеридаги бўш жой — бу кескин ўзгаришларга чидай олмаслигидир. Ҳаётий стереотипнинг бузилиши, ўрганиб қолган муҳитдан ажралишдан каттиқ азоб чекиши мумкин. Бу ўсмирларнинг ўз — ўзини баҳолаши ёмон эмас. Уларнинг кўпчилиги ўз характеридаги асосий хусусиятларни тўғри баҳолашади.

Бу саволнома 13 — 21 ёшдаги ўсмирлар ва ёшларни текширишга мўлжалланган. А.Е. Личко ва унинг ходимлари таклиф этган типларга бўлиш ёрдамида характерга урғу бериш (акцентуация) типига боғлиқ равишда тузатиш ишларини олиб бориш мумкин.

Характери ўзгарган ўсмир билан ишлашнинг усулларида бири акцентуация типига боғлиқ равишда унга яхши ташқи шароит яратишдир. Масалан, шизоид ўсмирларни фаол жамоатчилик фаолиятига жалб этишнинг, кўп одамлар қатнашадиган жамоа тадбирларига чорлашнинг фойдаси йўқ. Уни чуқур индивидуал машғулотларни талаб этадиган ақлий ёки жисмоний ишнинг бирор турига жалб этиш кўпроқ фойдалироқ бўлур эди. (Масалан, математик тўғаракларга қатнашиш, компьютер учун ўйинлар ва программа тузиш ва ҳоказо).

2. ПСИХОГЕОМЕТРИК ТЕСТ

Кўрсатма: юқорида ифодаланган бешта шаклга қаранг. Сиз "бу — Мен!" деб айта оладиган шаклингизни танлаб олинг. Фақат ҳеч қандай мантиқий таҳлил ва нокерак ақлий ҳаракатлар билан шуғулланманг. Бу ҳеч нарсага олиб келмайди. Фақат ўзингизни шаклингизни ҳис қилишга ҳаракат қилинг. Агар жуда қийналаётган бўлсангиз, шакллар ифодаланган варақни кузатганингизда биринчи бўлиб сизнинг диққатингизни жалб этган шаклни танланг. Бу шаклнинг номини биринчи рақам билан ёзиб қўйинг. Энди қолган тўртта шаклни ушбу тартибда ўзингизга маъқуллиги асосида жойлаштириб чиқинг. Марҳамат, узоқ ўйламасдан бу ишни амалга оширинг.

Агар қийналсангиз қуйидаги стратегиядан фойдаланинг: тасаввур қилингки, қолган тўртта, кейин 3 та, кейин 2 та шакл орасидан ўзингизни танлашингиз керак. Биз тажрибанинг бошиданок сизга бешта эмас, балки

тўртта, учта шакл таклиф этишимиз ҳам мумкин эди —ку. Охирида қолган, яъни номини сиз бешинчи рақам белгилаб қўядиган шакл, яққол сизники бўлмаган, яъни сизга тўғри келмайдиган шакл бўлади.

Сизни табриклаймиз! Ишнинг биринчи, энг оғир босқичи якунланди. Олдингизда сизнинг субъектив интилишингиз акс этган геометрик шаклларнинг тартибли қатори турибди. Сиз биринчи ўринга қайси шаклни қўйганингиздан қатъий назар бу сизнинг асосий шаклингиз, ёки субъектив шаклингиз. Айнан шу сизнинг характерингизда ва хулқ —атворингиздаги асосий, устун белги ва хусусиятларни аниқлаш имконини беради. Қолган тўртта шакл эса сизнинг хулқ —атворингиздаги етакчи оҳангни безаб турадиган ўзига хос белгиловчилар. Уларнинг таъсир кучи тартиб рақами ортиб бориши билан пасайиб боради. Агарда иккинчи ўринда турган шаклнинг айрим характеристикаларини сиз ўз хулқ —атворингизда кўришингиз мумкин бўлса, охирида, бешинчи ўринда турган шакл сиз яққол ўзингизда бўлмаган (ўзингизга ёқмай турган) вақтингизда намоён бўлади. Охирги шаклнинг бошқача аҳамияти сиз учун муҳимроқ —у сизга ўзаро муносабатга киришишингиз энг қийин кечадиган одамнинг шаклини кўрсатади (ишончимиз комилки, сиз психогеометрик тест ёрдамида бу қийинчилиكنи муваффақият билан бартараф этасиз). Келинг, энди психогеометрик тестни тушуниш билан шуғулланамиз.

Шахс асосий шаклларининг қисқача тавсифи.

Квадрат. Агар сизнинг асосий шаклингиз бўлса, демак— сиз ҳормас —толмас меҳнаткашсиз! Меҳнатсеварлик, тиришқоқлик, бошланган ишни охирига етказишга бўлган эҳтиёж, ишини тугаллашга эришишига имкон берадиган қатъиятлилиқ — булар ҳақиқий Квадратларни машҳур қиладиган нарсалардир. Чидамлилиқ, тоқат ва ишни кўзини билишлиқ одатда Квадратларни ўз соҳасида юқори малакали мутахассис бўлишини тайинлайди. Квадратларда информацияга нисбатан жуда кучли эҳтиёж мавжуд, улар турли — туман маълумотларнинг коллекционерлари ҳамдир. Чунончи бу коллекция қаерда — миядами ёки махсус картотекадами сақланишидан қатъий назар, у жуда тартибли сақланади. Барча маълумотлар системалаштирилган, жавонларга ажратилган. Квадрат зарур маълумотларни шу заҳотиёқ бера олади. Шунинг учун ҳам Квадратларни ҳақли равишда эрудит (жуда бўлмаганда ўз соҳасида) деб ҳисоблашади.

Фикрий таҳлил — Квадратнинг энг кучли томонидир. Агар сиз ўзингиз учун тўғри чизиқли шакл бўлмиш Квадратни қатъий танлаган бўлсангиз, демак —шу нарса аниқки, сиз "чап ярим шарли" фикрловчилар, информатика тили билан айтганда информацияларни: а — б — в — г ва ҳоказо кетма — кетликда қайта ишловчилар тоифасига кирасиз. Квадратлар натижани тахмин қилишдан кўра кўпроқ "ҳисоблаб" чиқарадилар. Улар фикрлаш занжирида бирорта халқани ҳам ўтказиб юбормайдилар, бошқалар бу нарсани қилсалар, тушунишда қийналадилар, бунинг натижасида дискомфорт сезадилар. Квадратлар майда икир —чикирларга ҳаддан ташқари эътиборлилар. Айнан проектлар ва режаларнинг барча конкрет деталларини ишлаб чиқадиладар.

Квадратлар ўзгармас тартибни яхши кўрадилар: ҳар бир нарса ўз жойида бўлиши ва ўз вақтида амалга ошиши зарур. Ҳақиқий Квадрат "Столдаги тартибсизлик — миёдаги тартибсизликдир" деган мақолга чин дилдан ишонади. Квадратнинг идеали —режалаштирилган, олдиндан айтиш мумкин бўлган ҳаётдир, унга турли "сюрпризлар" ва воқеаларнинг бориши одатининг бузилишлари сира ёқмайди. У доимо одамларни ва нарсаларни ўз атрофида "тартиблаштиради" ва ташкил этади.

Ушбу барча сифатлар шунга олиб келадики, Квадратлар жуда яхши администратор бўлиши мумкин (бўлади ҳам), лекин афсус улар камдан —кам яхши раҳбар, менеджер бўлишлари мумкин. Табиийки Квадратнинг юқорида кўрсатилган барча устунликлари ундаги ожиз томонлар билан ёнма —ён кечавериши мумкин. Айбсиз битта Парвардигорнинг ўзи!

Икир — чикирларга ҳаддан ташқари берилганлик ("дарахт ортидаги ўрмонни кўрмайди"), қарор қабул қилиш учун кўшимча, аниқловчи информацияларга бўлган эҳтиёж Квадратни тезкорликдан маҳрум этади.

Саранжом — саришталик, тартиб қоида ва одатларга риоя қилиш ҳаддан ташқари ортиқча бўлиб кетиши мумкин. Қачонки қарор қилиш вақти келса, айниқса бу қарор таваккалчилик билан ёки ўз обрўсига путур етказиш билан боғлиқ бўлса, квадрат ҳоҳлаб ёки ҳоҳламай бу қарорни қабул қилиш муддатини чўзаверади. Бундан ташқари, рационаллик, хиссий қуруқлик ва совуқлик Квадратга турли, айниқса етмайдиган шахслар билан алоқага киришишга ҳалақит беради, бу нарса ҳам одамларни бошқаришда муваффақиятга эришишга ҳалақит беради. Квадрат аморф, яъни "чап қўл нима қилаётганини ўнг қўл билмайдиган" ҳолатда самарасиз ҳаракат қилади. Аммо яхши ташкиллаштирилган, ижро муддатлари белгиланган, маълумотлар ва асбоб — ускуналардан фойдаланиш аниқ бўлган, аниқ талаблар шакллантирилган ва ҳаракатнинг аниқ кўрсатмалари берилган шароитларда квадрат қолган барча шакллардан устун бўлади.

Учбурчак. Бу шакл лидерлик белгисидир, кўпчилик учбурчаклар ўзларининг ушбу хусусиятларини сезадилар: "улар лидер бўлиш учун туғилганлар". Ҳақиқий учбурчакнинг энг характерли хусусияти — бош мақсадга ўз диққатини қарата олиш қобилиятидир. Учбурчаклар — ҳаракатчан, тутқич бермас, кучли шахслар бўлиб, улар аниқ мақсадлар кўядилар ва одатда, уларга эришадилар.

Албатта, учбурчаклар ўзларининг асосий мақсади нима эканлигини ҳар доим биладилар, шунинг учун ҳам улар квадратлардан фарқ қилиб— жуда қатъиятли одамлардир. Улар, ўзларининг қариндошлари квадратлар сингари, тўғри чизикли шаклларга хос ва йўналишига кўра ҳам "чап ярим шарли" фикрловчи, яъни шароитни чуқур ва тез таҳлил қила оладиган тоифага кирадилар. Аммо, ўз диққатини икир — чикирларга қаратувчи квадратларга карама — қарши ўлароқ, учбурчаклар асосий нарсага, муаммонинг мазмунига ўз диққатини қаратадилар. Улардаги кучли фойдага йўналганлик уларнинг фикрий таҳлилини йўллаб туради ва мазкур шароитди муаммо ечимининг самарали (кўпинча фойдали) йўлини топишга қаратади. Бундай йўналганлик учбурчакларни энг яхши ечимини излашда турли — туман

вариантларни берилиб таҳлил қилишдан асрайди. Бу нарса бошқаларда. ўзига унчалик ишонч бўлмаган кишиларда кучли таассурот пайдо қилади, ва улар учбурчакка эргашадилар.

Учбурчак — бу жуда ўзига ишонган, барча нарсада ўзи ҳақ бўлишни ҳохловчи одам, ҳамма нарсада ҳақ бўлишга ва шароитни бошқаришга, фақат ўзи учун эмас, балки имкон даражасида бошқалар учун ҳам қарор қабул қилишга бўлган кучли эҳтиёж. Учбурчакни бошқалар билан доимо рақобатлашувчи, курашувчи шахсга айлантириб қўяди. Учбурчак киришган ҳар бир ишда етакчи установка — бу ғалабага, ютукқа, муваффақиятга бўлган установкадир. У жуда тез —тез таваккал қилади, қарор қабул қилишда иккиланувчи одамларга нисбатан чидай олмайдиган ва ёқтирмайдиган бўлади.

Учбурчаклар ноҳақ бўлиб қолишни жуда ёқтирмайдилар ва ўз хатоларини жуда қийинчилик билан тан оладилар. Айтиш мумкинми, улар кўпинча ўзлари кўришни ҳоҳлаган нарсани кўрадилар, шунинг учун ҳам ўз қарорларини ўзгартиришни ёқтирмайдилар, эътиборларини қабул қилмайдилар ва кўпчилик ҳолларда ўзларича иш тутадилар. Лекин улар ўзларининг прагматик йўналишларига мос келадиган, бош мақсадга эришишга ёрдам берадиган нарсаларга жуда муваффақиятли ўрганадилар, фойдали информацияларни худди сўргичдек ўзига сўраб оладилар.

Учбурчаклар — иззат — нафсли одамлар. Агар квадрат учун ор — номус иши бажарилаётган вазифани юқори сифатига эришиш бўлса, Учбурчак эса юқори сифатига эришиш бўлса, юксак статус эгаллашга бошқача айтганда, карьера қилишга интилади (буни Учбурчакнинг салбий сифати деб қарамаслик керак). Бирон —бир ишни бошлаш ёки қарор қабул қилишдан олдин Учбурчак онгли ёки онгсиз ҳолда ўз олдига "Бундан нима фойда кўраман?" деган саволни қўяди. Ишонаверинг Учбурчак қандай қарор қилмасин, бунда албатта Учбурчакнинг шахсан ўзи учун фойда (ҳар доим ҳам моддий эмас) акс этган бўлади. Учбурчаклардан бошқаришнинг энг "юқори" даражасида турадиган зўр менежерлар чиқади. Улар айнан "юксакликка" интиладилар ҳам. Бундан уларга яна битта сифат — "сиёсий фитначилик" малакаси ёрдам беради. Улар ўзидан юқори турган раҳбариятга ўзининг ва қўл остидагилар ишининг аҳамиятлилигини усталик билан етказа оладилар, фойдали ишнинг ҳидини бир чақиримдан сезадилар ва бу нарса учун курашда ўз рақибларини "бир — бирлари билан пешонасини уриштириб" қўя оладилар. Мана шу ерда "учбурчак" шаклининг бош салбий сифатига эътибор бериш керак: бу ўзига йўналтирилган кучли эгоцентризм. Бу нарса шунга олиб келадики, Учбурчаклар ҳокимият тепасига интилаётиб ахлоқий нормаларни унчалик писанд қилмайдилар ва ўз мақсади сари бошқаларнинг бошларида юриб боришлари ҳам мумкин. Бу ҳолат бошқаларда қўрқув ва шунга асосланган ҳурмат юзага келтириш мумкин, лекин ҳеч ҳам уларга нисбатан мойиллик ва муҳаббат ҳосил қилмайди. Шундай бўлсада... қўрқманг! Бу "ашаддий", яъни вақтида бошқалар томонидан тўхтатилмаган учбурчакларгагина хосдир. Умуман олганда, Учбурчаклар келишган, ўзига жалб қилувчи одамлар бўлиб (шундай бўлмаса

ким ҳам уларга эргашар эди!") ҳамма нарсани ва ҳаммани ўз атрофида айланишга мажбур қиладилар, уларсиз бизнинг ҳаётимиз ўз кескинлигини йўқотган бўлар эди.

Тўғри тўртбурчак. Тўғри тўртбурчаклар сизлар учун ҳозир ўқийдиган нарсангиз кутилмаган ҳодиса бўлмаса керак. Шундоқ ҳам сиз ўзингиз тўғрингизда ҳамма нарсани биласиз.

Гап шундаки, Тўғри тўртбурчак ўтиш ва ўзгариш ҳолатини акс эттиради. Бу, айтиш мумкинки, шахснинг вақтинчалик шакли бўлиб, қолган тўртта нисбатан турғун шакллар ҳаётнинг маълум бир даврида бу шаклни ўзига "кип" юриши мумкин. Булар ҳозирги кунда ўзлари кечираётган ҳаёт тарзидан қониқмаётган, шунинг учун ҳам яхши ҳолатни излаш билан банд бўлган одамлардир. Мумкин, сизлардан кимдир яқиндагина касбий статусини ўзгаришини бошидан кечиргандир (мослашув талаб қиладиган ҳолатлар: янги ишга ўтиш, лавозимда кўтарилиш ёки пасайиши): кимдир шунақа ўзгаришларни олдиндан кўраётган, сезаётган бўлиши мумкин. Кимнингдир шахсий ҳаётида ўзгаришлар бўлгандир. Умуман Тўғри тўртбурчак ҳолатининг сабаблари турли — туман бўлиши мумкин, лекин уларни бир нарса бирлаштиради — ўзгаришларнинг маълум одам учун аҳамиятлилиги.

Тўғри тўртбурчакнинг асосий психик ҳолати муаммолардаги чалкашганлик ва айни шу пайтда ўзига нисбатан маҳсулидир. Бу билан параллел равишда унда ички кўзғалиш ошиб боради ва бу унинг хулқ — атворида акс этмай қолмайди.

Тўғри тўртбурчакнинг энг характерли белгилари — ўтиш даври давомида ҳатти — ҳаракатлардаги изчиллиги йўқлиги ва уларни олдиндан билиш қийинлигидир. Сиз, тўғри тўртбурчаклар, кундан — кунга, ҳатто бир куннинг ичида ҳам кучли ўзгаришларингиз мумкин. Бу табиий ҳол, чунки Тўғри тўртбурчакларнинг ўз — ўзига берилган баҳоси паст бўлади, нимададир яхшироқ бўлишга интиладилар, янги иш методларни, ҳаёт услубларни излайдилар. Агар Тўғри тўртбурчакнинг хулқ — атворига диққат билан разм солинса, бутун давр давомида унинг гоҳ "учбурчак", гоҳ "айлана" ва ҳоказо шаклларнинг кийимини кийиб кўрганлигини пайқаш мумкин. Тўғри тўртбурчак хулқ — атворидаги бирданига, кутилмаганда ва олдиндан билиб бўлмайдиган даражада ўзгариб туриш одатда бошқа одамларни уялтиради ва хавфсиратади, улар онгли равишда "ўзаги йўқ одам" билан мулоқотдан қочишлари мумкин. Тушунарли, ким ҳам, ахмоқона ҳолатга тушиб қолишни истайди! Тўғри тўртбурчакларга бошқа одамлар билан мулоқотга киришиш жуда зарур, ўтиш даврининг яна битта мураккаблиги шундай иборат.

Шундай бўлсада, бошқа одамлардаги сингари Тўғри тўртбурчакларда ҳам атрофдагиларни ўзига жалб қилувчи ижобий фазилатларни кўриш мумкин. Бу, энг аввало — қизиқувчанлик, синчковлик бўлаётган барча ҳодисаларга жонли қизиқувчанлик ва ботирлик. Тўғри тўртбурчаклар олдинлари ҳеч қачон қилмаган ишларини қилишга интиладилар, олдин сўрашга юраги бетламаган нарсаларни сўрайдилар. Мазкур даврда янги

ғоялар, қийматлар, тафаккур ва ҳаёт услублари учун очикдирлар, барча янгиликни осонликча ўзлаштирадилар. Тўғри, буларнинг орқа томони — ҳаддан ташқари ишониш, ишонувчанлик, соддаликнинг мавжудлигидир. Шунинг учун ҳам Тўғри тўртбурчаклардан осонликча фойдаланиш мумкин, ахлоқ қоидаларни унчалик писанд қилмайдиган одамлар албатта бундан фойдаланадилар. Агар сиз ҳақиқатдан ҳам "Тўғри тўрт бурчак шаклини олган бўлсангиз, эҳтиёт бўлинг! Шунинг биланги,"Тўғри тўртбурчаклик" — бу бир босқич холос. У албатта ўтади. Ва сиз бу даврда ўзлаштирилган тажриба билан бойиб, шахс ривожининг кейинги босқичига чиқасиз.

Айлана. Геометрик жиҳатдан Айлана —бу гармониянинг афсонавий символидир. Ишонч билан ўзининг асосий шакли сифатида Айланани танлаган одам энг аввало яхши шахслараро муносабатлар тарафдоридир. Айлана учун энг юксак қиймат — одамлар, уларнинг бахти. айлана бешта шакл орасида энг очик кўнгилдир. У кўпинча иш жамоасини ҳам, оилани ҳам мустаҳкамлаб турувчи "елим" вазифасини бажаради, яъни гуруҳни стабиллаштиради.

Айланалар бешта шакл орасидаги энг яхши коммуникаторлардир, чунки улар энг яхши тингловчилар ҳамдир (Учбурчаклар ҳам яхши коммуникаторлар, лекин улар бошқалардан кўра ўзларини кўпроқ тинглайдилар). Улар юқори сезгирликка эгалар, ривожланган эмпатияга ҳамдард бўла олиш, бошқа одамларнинг кечинмаларига ҳиссий шерик бўла олиш қобилиятига эгалар. Айлана бошқаларнинг қувончини, бошқаларнинг қайғусини ўзиникидек ҳис қила олади. Табиийки, одамлар айланага интилади. Айтиш керакки, айланалар одамларни жуда яхши "ўқиб оладилар" ва бир дақиқадаёқ муғомбирларни алдоқчиларни билиб оладилар.

Айланалар ўз жамоаси (ўз командаси) учун курашадилар ва ҳамкасалари орасида юқори мавқега эга бўлади. Аммо улар, одатда, бизнес соҳасида кучли менежер ва раҳбар бўла олмайдилар.

Биринчидан, Айланалар ишдан кўра кўпроқ одамларга йўналганликлари учун ҳар бир одамга ёқишга жуда ҳаракат қиладилар.

Улар тинчликни сақлашга ҳаракат қиладилар ва шунинг учун ҳам баъзида " қаттиқ" позицияни эгаллашдан ҳамда ҳаммага ҳам маъқул келадиган қарорларни қабул қилишдан қочадилар. Айлана учун шахслараро келишмовчиликка киришдан ҳам оғир нарсаси йўқ. Ҳамма одам бир — бирлари билан келишиб юрса Айлана бахтли бўлади. Шунинг учун ҳам Айлана ким биландир келишмовчиликка киришса, айнан Айлана биринчи бўлиб ён бериши эҳтимоли кучли. Бошқалар билан ярашиш — ҳулқ — аъводининг типик "айланавий" белгисидир. Бу белги бошқаларга ҳурсандчилик келтирса, Айланани эса ўз ҳамкасблари орасида таниқли қилсада , ҳаддан зиёд ён беришлар Айлананинг ўзига бўлган ҳурматининг йўқолишига, ўз —ўзини айблаш тенденциясининг кучайишига олиб келиши мумкин.

Иккинчидан, Айланалар қатъиятлилиги билан ажралиб турмайдилар. Агар уларга бошқарув тўғри келиб қолса, улар раҳбарлигининг яққол демократик услубини устун қўядилар ва ҳар бир қарорни кўпчилик билан

муҳокама қилишга ҳамда уларнинг қўллаб —қувватлашларига таянишга интиладилар. Маълумки бу нарса ҳар доим ҳам ўзини оқламайди: яхши имкониятни бой бериш мумкин. Бундан ташқари Айланалар "сиёсий ўйинларда" ожизлар, кўпинча ўзларини ва "ўз командаларини" зарур тарзда кўрсата олмайдилар. Бу ҳаммаси шунга олиб келадики, кўпинча Айланаларни кучли шахслар масалан, Учбурчаклар ўзига қаратиб оладилар, натижада уларни манипуляция қила оладилар, Айланаларнинг бахти шундаки, улар ҳокимият кимни қўлида эканлигидан унчалик хавотир олмайдилар. Асосийси , ҳамманинг кўнгли тўқ бўлса ва атрофда тинчлик ҳукм сурса бас.

Аммо битта нарсада Айланалар ҳавас қилгудек қаттиқлик намоён қиладилар. Агар масала ахлоқ ва ҳақиқатнинг бузилишига бориб тақалса, Айланалар одамларнинг эҳтиросли ҳимоячисига айланади. Бунда Айланалар, агар ҳохласалар, жуда ишонарли бўлишлари мумкин.

Одатга кўра, уларнинг шахслараро келишмовчиликларни аъло даражада ечишларида алоҳида фикрлаш шакли "айбдор".

Айлана —бу тўғри чизиқли бўлмаган шакл. Ўзини ишонч билан Айланага тааллуқли деб ҳисоблаганлар "ўнг ярим шарли" фикрловчиларга хосдир. "Ўнг ярим шарли" тафаккур — образлироқ, эмоционал тусли бўлиб, унда таҳлил қилувчанликка нисбатан интегративлик устундир. Шунинг учун ҳам Айланада информацияни қайта ишлаш Квадратдаги (Учбурчакдаги) сингари кетма — кетликда бўлмай, балки кўпроқ мозаик, узук —юлуқроқ, айрим звеноларни тушириб қолдирадиган (масалан а... — ...д...) шаклда бўлади. Бу Айланалар мантиқни ёқтирмайди дегани эмас. Уларда ҳаётий муаммоларни ҳал этишда етакчи эмас. Инсоний муносабатлар соҳасида улар учун асосий нарса муаммонинг субъектив омилларига эътиборни қаратиш, яъни ҳатто қарама — қарши нуктаи назарларда ҳам умумийликни топишга интилишдир.

Айтиш мумкинки, Айлана туғма психолог. Аммо , катта жиддий бизнеснинг бошида туриш учун Айланага ташкилотчилик кўникмалари етишмайди.

Зигзаг. Бу шакл креативлик, ижодкорлик симболидир. Чунки бешта шакл ичида бу энг нодир ва яккаю —якка ёпилмаган шаклдир.

Агар сиз асосий шакл сифатида Зигзагни қаттиқ танлаб олган бўлсангиз, сиз ҳақиқий "ўнг ярим шарли" фикрловчи, бошқача фикрловчисиз, чунки чизиқли шакллар ўзларининг миқдори билан сиздан устунликка эга. Квадрат ёки Учбурчак кўпинча сизнинг белгингизга эътибор беришмайди. Психологнинг: Бу шаклни қаерга жойлаштирасиз? — деган саволига: "Бу ҳам шаклми? Мен буни кимдир чизиб ташлаган нарса, деб ўйлабман", деган жавобни олиш мумкин. Ниҳоят , Зигзаглар орасида бошқаларга қараганда кўпроқ чапакайлар учрайди. Бу ҳам уларнинг "ўнг ярим шарли" эканлигидан далолат

Шундай қилиб, энг яқин қариндошингиз Айлана сингари, сизга (фақат кўпроқ миқдорда) образлилик, интуитивлик, интегративлик, жимжимадорлик хос. Қатъий, изчил дедукция —бу сизнинг услубингиз эмас. Зигзагнинг

фикри жуда кучли: ҳатто А дан Я гача сакрашлар қилади. Шунинг учун ҳам кўпчилик чизикли , "чап ярим шарли" шакллар учун Зигзагни тушуниш қийин. "Ўнг ярим шарли" тафаккур майда бўлакчаларда тўхталмайди: шунинг учун ҳам у дунё аксини нималардир ҳисобига соддалаштириб, яхлит, гармоник концепциялар ва образларни ҳамда гўзалликни кўра олади. Зигзаглар одатда ривожланган эстетик ҳисга эга бўладилар.

Зигзаг тафаккурида ҳар доим — "Қандай бўлар экан агар?...". "Қандай бўлар экан агар бу ва ана у фикрларни бирлаштирсак? Бунинг натижасида нимага эга бўламиз?" деган савол устун бўлади. Бутунлай бошқа — бошқа, бир — бирига ўхшамайдиган фикрларни қўйиш ва шунинг асосида янги, оригинал фикрни топиш — мана Зигзагларга энг ёқадиган нарсас. Айланадагидан фарқ қилиб Зигзаглар келишувчанликни хуш кўрмайди, аксинча — уларда фикрлар келишмовчиликни кескинлаштириш ва янги концепция тузиш орқали ушбу келишмовчиликлар ўз ечимини топади. Улар ўзларининг табиий ақли ўткирлигини ишлатиб, жуда заҳарханда бўлишлари, янги ечимлар имконияти эга "бошқаларнинг кўзини очишлари" мумкин, Зигзаглар дунёни доимий ўзгарувчан ҳолда кўришга одатланганлар. Шунинг учун ҳам улар учун ҳеч қачон ўзгармайдиган нарсалар: шаблон, қоидалар ва кўрсатмалар, ҳар доим кўнадиган ёки ўзини кўнаётгандек кўрсатадиган одамлардан ҳеч зерикарли нарсас йўқ.

Зигзаглар яхши ташкиллаштирилган шароитларда самарали меҳнат қила олмайдилар. Аниқ вертикал ва горизонтал алоқалар, қатъий белгиланган вазифалар ва иш услубларининг доимийлиги уларнинг ғашига тегади. Улар учун иш жойида катта ранг — баранглик ва рағбатлантиришнинг юқори даражаси бўлиши зарур. Улар шунингдек, ўз ишида бошқаларга тобе бўлишни ҳоҳламайдилар. Бундай ҳолда Зигзаг жонланади ва ўзининг асосий вазифасини бажара бошлайди — янги фикрлар ва иш услубларини ўйлаб топа бошлайди. Зигзаглар ҳеч қачон нарсалар ҳосил қилишда ҳозир қилинаётган ёки олдин қилинган услублардан қониқмайдилар. Ҳеч нарсас Зигзагни Квадратнинг "Биз буни ҳар доим шундай қилардик" дейдиган насиҳатомуз гапчалик жаҳлини чиқармайди. Зигзаглар келажакка интиладилар ва борлиққа қараганда имкониятга кўпроқ қизиқадиладар. Бошқалар учун нарсалар олами қанчалик реал бўлса, улар учун фикрлар, ғоялар олами ҳам шунчалик реал. Ўз ҳаётининг анча қисмини улар ушбу ҳаёлий дунёда ўтказадилар, шунинг учун ҳам улар амалиётда нўноқ, нореал ва ишонувчанлар.

Зигзаг бешта шакл орасида энг ҳаяжонланувчани, энг кўзгалувчанидир. Ўзида янги ва қизиқ фикр туғилса, уни бутун дунёга ёйишга тайёр. Зигзаглар — ўз фикрларини чарчамас тарқатувчиларидирлар ва ўз атрофидаги барчани бунга қизиқтириш қобилиятига эгадирлар. Аммо уларга сиёсийлик етишмайди: уларда босиқлик йўқ, "ҳақиқатни юзига айтадилар", улардаги ғалатилик билан қўшилган ҳолда бу хусусиятлар ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этишга ҳалақит беради. Бундан ташқари улар конкрет деталларни ишлашда ва бошлаган ишларини охирига етказишда унчалик кучли эмаслар.

Лекин Зигзаглар жуда жозибадор одамлар бўладилар.

3. ЎҚУВЧИЛАР ЖАМОАСИДА ШАХСЛАРНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИНИ АНИҚЛАШ.

Социометрия методикаси ва уни ўтказиш.

Социометрия сўзи ўлчаш, ўрганиш (социо - жамоа, метрия -ўлчаш) деган маънони англатади.

Социометрик методнинг асосчиси – америкалик микросоциолог олим Джон Моренодир. Социометрик сўров усули бир қанча камчилик ва нуқсонларга эга бўлишига қарамай кенг психологик амалиётда қўлланилиб келинаётган методикалардан биридир.

Ишнинг бажарилиши. Бу метод ёрдамида жамоа ёки гуруҳни ўрганиш учун гуруҳ аъзоларига савол берилади. Бу савол социометрик мезон деб аталади. Социометрик мезон гуруҳ ҳаёти учун муҳим бўлиши, гуруҳ ҳаётини акс эттириши керак.

Масалан мактаб ўқувчилари учун «Сиз синфдошларингиздан ким билан бир партада ўтиришни хоҳлайсиз?» деган мезон муҳимдир. Аммо коллежлар ёки институт талабалар гуруҳида бу муҳим эмасдир.

Мисол:

Бир партада ўтириш учун ўртоқ танлаш методи. Текшириш муваффақиятли ўтиши учун осойишта, ишчи шароит зарур. Ўқитувчи (талаба) ўқувчилар бажариши керак бўлган топшириқни аниқ тушунтиради:

Болалар, келгуси чоракдан сизларни парталарга ўз хоҳишларингиз билан ўтиртирмоқчимиз. Ҳозир бир варақ қоғоз олиб, Сиз ким билан биринчи навбатда бирга ўтиришни хоҳласангиз унинг фамилиясини ёзинг, борди-ю биз Сизни ўзингиз танлаган киши билан ўтиргиза олмасак, у вақтда яна ким билан ўтиришни истардингиз, ўша синфдошингизнинг фамилиясини ёзинг. Башарти биринчиси билан ҳам, иккинчиси билан ҳам ўтиришингизнинг иложи бўлмай қолса у вақтда қайси синфдошингиз билан ўтирган бўлардингиз. Шунинг фамилиясини ёзинг.

1. _____

2. _____

3. _____

Энди худди шу тартибда ким билан ўтиришни хоҳламаслигингизни кўрсатинг (агар шундайлар бўлса).

1. _____

2. _____

3. _____

Тўғри мезон танлаш учун гуруҳни ўрганиш, уларнинг ҳаётида нима муҳим эканлигини билиш зарурдир. Танланаётган мезон гуруҳни қайси фаолият жараёнида ўрганишни мақсад қилиб қўйганлигига боғлиқдир (ўйин, ўқиш, меҳнат).

Иш осон бўлиши учун ўқувчиларга саволни карточка кўринишида тайёрлаб берилади.

Саволлар карточкаси

	Социометрик мезон (савол)	Ҳоҳлайман (Исми ёки фамилиясини кўрсатинг)	Ҳоҳламайман (Исми ёки фамилиясини кўрсатинг)
1	Агар сизнинг гуруҳингизни қайта тузмоқчи бўлсалар, сиз гуруҳда кимлар билан бирга қолишни хоҳлайсиз? Ким билан бирга ўқишни хоҳламайсиз?	1 2 3 4	1 2 3 4
2	Сиз учун қийин бўлган дақиқаларда кимларга мурожаат қилар эдингиз? Кимга мурожаат қилишни хоҳламайсиз?	1 2 3 4	1 2 3 4
3	Ётоқхонада ўз гуруҳдошларингиздан ким билан бир хонада яшашни хоҳлар эдингиз? Ким билан хоҳламайсиз?	1 2 3 4	1 2 3 4

Сўров маълумотлари жадвал матрица (социометрия жадвали) тарзида расмийлаштирилади.

Социометрия жадвалининг кўриниши

№	Ким танлаяпти	Кимни танлаяпти												У танлади		
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	+	-	Σ
1.																
2.																
3.																
4.																
5.																
6.																
7.																
8.																
9.																
10.																
11.																
12.																
Уни танладилар		+														
		-														
		Σ														
Ўзаро танлашлар																

Танловда кимни афзал кўриш тартиби «1,2,3...» рақамлари билан, истамаслик ҳоллари «-1,-2,-3 ...» белгиси билан ифодаланади.

Социометрия жадвали тўлдирилгандан кейин ўзаро танлашлар аниқланиб, улар айланага олинади. Масалан, бир ўқувчи иккинчисини танлаб, иккинчиси ҳам биринчини танлаган бўлса, бу ўзаро танлашдир. Ўзаро танлашлар айланага олиш билан белгиланади.

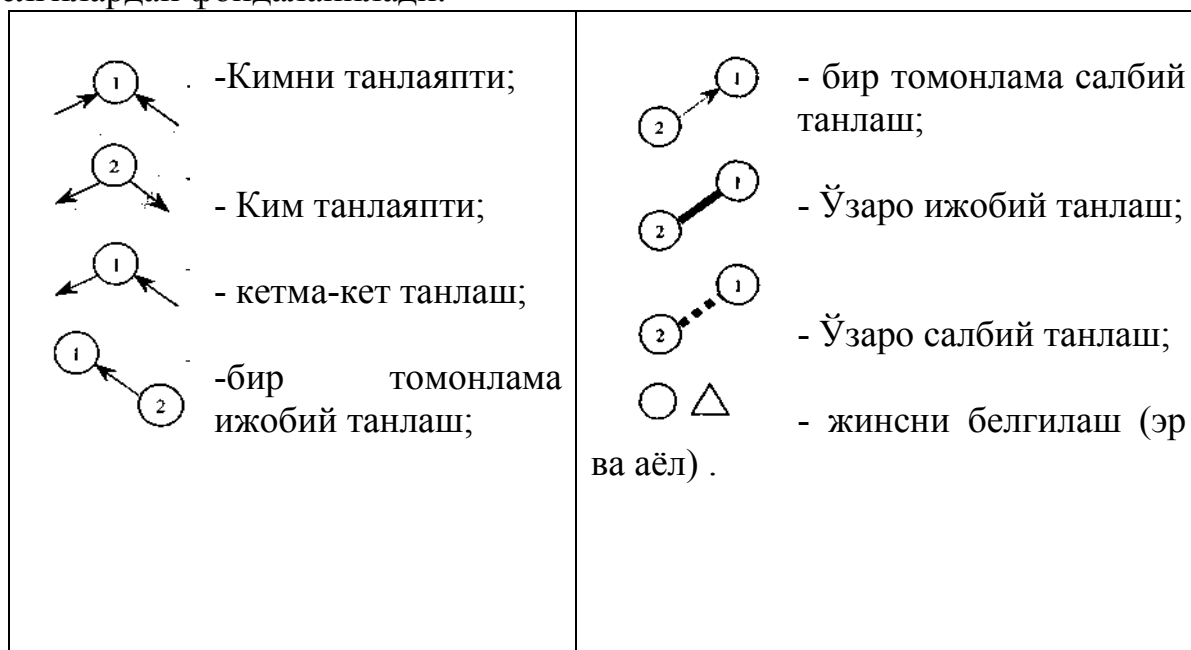
Навбатдаги вазифа жадвалдаги барча натижаларни жадвал пастидаги қаторларга ёзилади ва улар таҳлил қилинади.

Авваламбор гуруҳдаги лидерлар (энг кўп танланганлар), гуруҳ бефарқ қарайдиганлар (ҳеч қандай танлашга эга бўлмаганлар), салбий танланишга эга бўлганлар аниқланади.

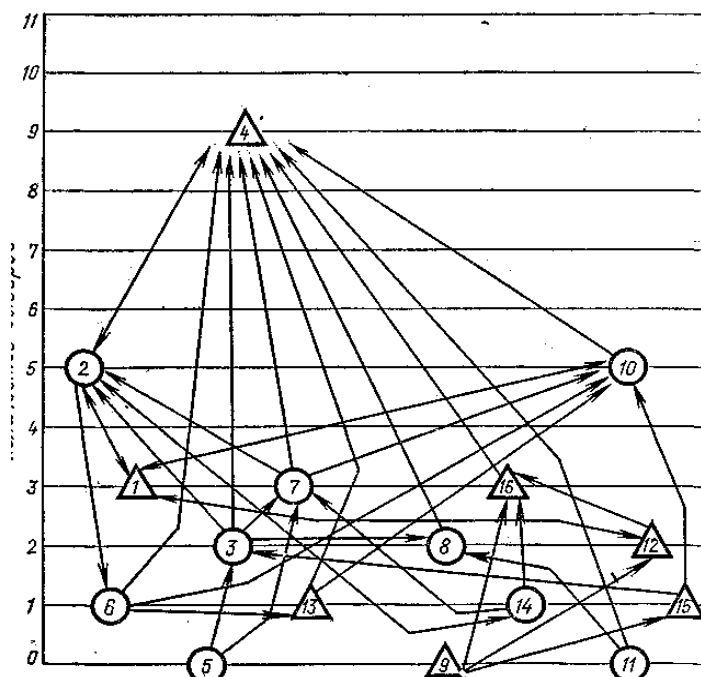
Олинган натижаларни таҳлил қилаётганда ҳар бир ўқувчи мавқеининг сабабини билишга ҳаракат қилиш керак. (Нима учун лидер, нима учун гуруҳ аъзолари ёқтирмайди ва ҳ.к.). Бу борада асосий эътиборни салбий танланишга эга бўлганларга қаратиш керак.

Гуруҳнинг психологик хусусиятларини чуқур ўрганиш учун гуруҳдаги гуруҳчалар аниқланади. Бунинг учун исталган ўзаро танлашга эга бўлган гуруҳ аъзосининг тартиб рақами жадвалнинг устунига ҳам, қаторига ҳам ёзилади. Кейин шу киши билан ўзаро танлашга эга бўлгани иштирокчи рақами ҳам худди шу тартибда ёзилади. Шу тариқа ўзаро танлашлар давом эттирилади.

Пайдо бўлган кичик гуруҳ аъзоларининг ўзаро муносабатларини билиш учун социограмма тузилади. Социограмма тузишда қуйида берилган шартли белгилардан фойдаланилади.

Танлов бўйича олинган маълумотлар социограмма шаклида график асосида ифодаланади (расмга қаранг).

Танлов сабабини аниқлаш учун ҳар бир талаба билан якка тартибда суҳбат ўтказилади. Жамоадаги шахслараро муносабатларни яхшилаш мақсадида ва унда ҳар бир талабанинг мавқеини, айниқса «қабул қилинмаганлар» ва «рад этилганлар»нинг мавқеини мустаҳкамлаш учун тегишли тушунтиришлар берилади, уларнинг миқдорий ва ижобий сифатларини очиқ беришга алоҳида эътибор жалб қилинади.

Таҳлил тўлиқ бўлиши учун аниқланган ҳар бир кичик гуруҳнинг социограммаси алоҳида чизилади ва таҳлил қилинади.

Гуруҳнинг жипслигини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш таклиф қилинади:

$$K_{\text{жип.}} = \frac{V^+ - V^-}{n(n-1)}$$

$K_{\text{жип.}}$ – жипслик коэффициенти,

V^+ , V^- – мусбат ва манфий ўзаро танлашлар сони,

n – гуруҳ аъзолари сони,

Агар танлашлар сони чекланган бўлса формуладаги $n(n-1)$ ўрнига $K*n$ қўйилади.

$$K_{\text{жип.}} = \frac{V^+ - V^-}{K*n}$$

K – танлаш мумкин бўлган аъзолар сони. Масалан, «3 кишини танланг!» дейилган бўлса, у ҳолда $K=3$.

Социометрик сўровнома ёрдамида олинган барча материаллар гуруҳга ёзилган психолого-педагогик характеристикада акс эттирилади.

Социометрия жадвали (мисол тариқасида)

№	Ким танлаяпти	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
1	Абдуллаева С.		2				3						1															
2	Азимов И.												2					3			①							
3	Амонова С.										1					2	3											
4	Амонов С.						1						2														3	
5	Амруллаевна Г.								①								2											③
6	Амруллаев А.												1						②				3					
7	Авезова Р.															3						1						2
8	Абдуллаева Г.			2		③		1																				
9	Бадирова З.			2			1															3						
10	Бахранова Р.				1								2						3									
11	Бозоров С.									1				2											③			
12	Эргашов Ш.														1											②	③	
13	Файзиев Ғ.	1				2					3																	
14	Ҳамроев А.		1					2						3														
15	Искандарова С.				1								2										3					
16	Истамова З.	1											2															3
17	Камолов Ҳ.					1											2										③	
18	Лукмонова З.		1							2													3					
19	Саломов А.						①									2												3
20	Рахимов О.		①									2							3									
21	Саматова З.				1				2				3															
22	Турсунов Ф.	1											2														3	
23	Ҳожиева М.				1							②										3						
24	Ярашов Ш.												③				2				1							
25	Ярашов М.	1											②					③										
26	Шодиев С.			1				2			3																	
27	Шарипова Л.					②							1			3												
	Танлашлар:	4	4	3	4	4	4	3	2	2	3	2	12	2	1	4	4	2	2	1	2	3	3	1	1	2	2	4
	Ўзаро танлашлар		1			2	1		1			1	2					1		1	1			1	1	2		1

Ўзаро танлашлар ва кичик гуруҳлар

	2	20
2		+
20	+	

	5	8	27
5		+	+
8	+		
27	+		

	12	24	25	17
11		+	+	
24	+			
25	+			+
17			+	

	11	23
11		+
23	+	

	6	19
6		+
19	+	

4. ГУРУҲ ТАЛАБАЛАРИНИНГ ЎЗ ЖАМОАСИГА БЎЛГАН МУНОСАБАТИНИ ЎРГАНИШ.

Текшириш мақсади: талабалар ўз курсдошларига ва гуруҳга қандай муносабатдалигини аниқлаш.

Текшириш методикаси:

Талабаларга қуйидаги саволга жавоб ёзиш ва жадвални тўлдириш таклиф этилади.

Бажариш тартиби. Ҳар бир талаба қуйидаги кўрсатилган жадвални чизиб олади ва унга баҳоланиши керак бўлган 10 та хусусиятни ёзади. Кейин жадвални тўлдиришга киришади. Аввал баҳоланаётган хусусият бўйича кимни (баҳоланаётган) намуна қилиб кўрсатиш мумкинлигини жадвалнинг охириги устунига ёзади. Кейин гуруҳ талабаларнинг қанча қисми шу хусусиятга эга эканлигини белгилайди.(+ белгисини қўяди.)

Қуйидаги сифатлар сизнинг гуруҳингиз талабаларида қандай ривожланган?

№	Шахс сифатлари	Қандай хусусиятларга эга				Кимни намуна қилиб кўрсатасиз
		Гуруҳнинг барча талабалари	Кўпчилик талабалар	Баъзи талабалар	Бирикки киши	
1	Касбга доир билимларни ўзлаштириши жуда мустаҳкам					
2	Касбга доир кўникма ва малакалар яхши ривожланган					
3	Қобилиятлилиқ ва билимлилик					
4	Мустақил ишлай олиш					
5	Умумий маданиятлилиги					
6	Гуруҳ ва жамоа ҳаётини қизиқарли ишлар билан бойитиш					
7	Ўртоқларни тушуна олиш, уларга ёрдам беришга тайёрлиги					
8	Олийжаноблик ва ҳаққонийлиги					
9	Сабр тоқатлилиги, ўзини тута билиши					
10	Ижтимоий фаоллиги					

ХУЛОСА ЧИҚАРИШ.

БАРЧА ТАЛАБАЛАРНИНГ ТЎЛДИРГАН ЖАДВАЛЛАРИ ТАҚҚОСЛАНАДИ.

1.Хар бир талаба ўз гуруҳини қандай баҳолаши аниқланади. Агар талаба 3-устунга кўп «+» қўйган бўлса, у ўз гуруҳини юқори баҳолайди, агар 6-устунга кўп «+» қўйган бўлса паст баҳолайди.

2.Хар бир устун бўйича гуруҳ талабалари қўйган «+» белгилари ҳисобланиб, ўртача арифметик қиймат топилади. Бу гуруҳ талабалари ўз гуруҳини қандай баҳоланганлигини кўрсатади.

3.Гуруҳ талабаларида қайси хусусиятлар яхши, қайси бирлари эса кам ривожланганлигини аниқлаш. Иш охирида хулоса ёзилади.

5. ДАРС ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАР ИНДИВИДУАЛ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ КУЧЛИ ВА КУЧСИЗ ТОМОНЛАРИНИ ҲИСОБГА ОЛИШ

Педагог доимо талабаларнинг бир-биридан иш қобилияти, диққатининг кўчувчанлиги, бўлинувчанлиги, идроки тезлиги, хотираси, тафаккури, ҳиссий хусусиятлари билан фарқ қилишига дуч келади. Бу хусусиятларнинг намоён бўлиши кўп ҳолларда талаб темпераментига боғлиқлиги тадқиқотларда аниқланган. Шу сабабли ўқув-тарбия жараёнида талабаларнинг темпераменти хусусиятларини ҳисобга олмаслик машғулотларни олиб бориш темпининг, ўқув материални баён қилиш усули ва шакллариининг талабанинг индивидуал имкониятларига мос келмаслигига олиб келади. Замонавий психологик ва олий нерв фаолиятини ўрганиш темперамент хусусиятлари табиий, ўзгармас генотипик табиатга эғалигини кўрсатади. Темперамент хусусиятлари талаба ҳатти-ҳаракатининг қандай юзага чиқишини тўлиқ аниқлаб бермасада, унинг асоси, заминини ташкил қилади. Бу асос турли фаолиятнинг осон ёки қийин юзага чиқишини белгилаб беради.

Демак, юқори ижтимоий, психологик муваффақиятларга, билимга эришиш кишининг табиий хусусиятларини, имкониятларини тўғри ҳисобга олишга, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини билишга боғлиқ. Кўпчилик адабиётларда уларни ҳисобга олиш ҳақида фикр юритилади, лекин у қандай ишлаш ҳақида аниқ фикрлар берилмаган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ўқув жараёнининг ташкилий томонлари кўпроқ турғун табиатли, экстраверт тоифасига мансуб талабаларга мос келади. Интроверт, таъсирчан талабалар учун эса қийинчиликлар кўпроқ учрар экан. Шундай қилиб, талабаларнинг бир қисмининг индивидуал-психологик ва типологик хусусиятлари ўқув фаолияти талаблари билан қарама-қаршиликда бўлади. Масалан, бир қисм талабалар ўзларида юқори темп фаолияти, уялмаслик, тез толиқмаслик каби хусусиятларни шакллантиришга мажбур бўладилар. Уларнинг муваффақиятлари фаолият талабларига мослашувчанлик, ўзларида бўлмаган хусусиятларни тўлдириш ҳисобига эришилади. Бу эса ҳамма кишининг ҳам қўлидан келавермайди. Улар педагогларнинг ёрдамига кўпроқ муҳтождирлар.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда темперамент хусусиятларининг кучли ва кучсиз томонларига қисқа тўхталиб ўтамыз.

Ўта таъсирчан талабаларнинг (**меланхолик** ва **холерик**) тез чарчаши, иш қобилиятларининг тез пасайиши, хатолар сонининг кескин ошиши, материални ўзлаштириш тезлиги ва сифатининг пасайишига олиб келувчи ҳолатлар:

- узоқ вақт давомида зўриқишни талаб қиладиган ишлар;
- масъулият, ҳиссий ва асабни зўриқишга олиб келадиган мустақил, назорат ишлари ва имтиҳонлар;
- нотўғри жавобни салбий баҳолаш;

- шовқин суронли, нотинч шароитда ишлаш;
- катта ҳажмдаги ва турли мазмунга эга материални ўзлаштиришга тўғри келадиган вазиятлар.

Интровертлар (**флегматик ва меланхоликлар**)да қийинчилик келтириб чиқарадиган вазиятлар:

- мазмуни ва ечилиши турли бўлган вазифаларни бажариш зарурати;
- яхши тартиб ва режага эга бўлмаган материал юқори тезликда берилиши;
- ишнинг бажарилиши албатта баҳоланади, лекин унга ажратилган ва вақт чегараланган;
- тез-тез диққатни бир объектдан иккинчисига кўчиришга тўғри келади;
- материал билан биринчи марта танишгандан кейин уни ўзлаштириш самарадорлиги баҳоланади;
- ақлий зукколик билан боғлиқ вазифани юқори тезликда бажариш талаб қилинади;
- кутилмаган саволга тез жавоб бериш талаб қилинганда.

Бундай вазиятларда педагог ҳар бир талабанинг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилиши ва улар фаолияти самарадорлигини оширишга интилиши лозим.

Таъсирчан табиатга эга бўлган (**меланхолик ва холерик**) талабалар ишлаш:

- уларнинг муваффақиятсизлигини баҳолашга эҳтиёткорлик билан ёндошиш. Чунки уларнинг ўзлари муваффақиятсизликларни юрагига яқин олишга мойилдирлар;
- уларнинг қобилият ва жавобларини ижобий баҳолаш ва кўнглини кўтариш ҳисобига уларда ўзларининг билим ва кучларига ишонч ҳосил қилишга ёрдам бериш;
- катта ҳажмдаги, турли-туман, мураккаб материални ўзлаштиришга тўғри келганда уларни алоҳида бўлақларга бўлиш ва кетма-кет, бир қисми ўзлаштирилгандан кейин бериш;
- машғулотларда сокин, дўстона вазият яратиш.

Интровертлар билан ишлаганда қўйидагиларга риоя қилиш лозим:

- унга ўйлаш, тайёрланиш ва жавобларни текширишга кўпроқ вақт беринг;
- ундан бирданига ишга тўлиқ киришиб кетишни кутманг, чунки унинг янги ишдаги фаоллиги аста-секин ошади. Унга мослашиш имконини беринг;
- кутилмаган саволга тез жавоб бериш, берилган жавобни тезгина бошқа тарзда ифодалашни талаб қилманг. Ўйлашга вақт беринг;
- бирор вазифани бажараётганда унинг фикрини чалғитманг, диққатини бошқа нарсага кўчирманг;
- ундан ҳозиргина танишган материалга доир саволларга жавоб талаб қилманг. Янги материални «ҳазм қилиш»га имкон беринг.

Таъсирчан талабаларнинг ўзига хос устун томонлари ҳам мавжуд: улар вазифанинг бажарилишининг аниқлиги ва тўғрилигига кўп эътибор берадилар ва кам хатога йўл қўядилар.

Интроверт талабаларнинг ўқув фаолиятидаги устунликлари:

- Интровертлар бир ишга секин киришадилар, лекин уларнинг фаоллиги узоқ вақт давом этади. Улар бир хил, зерикарлироқ ишларни ҳам бажаришга лаёқатлироқ.
- Улар ишни бафуржа, кетма-кет, режали бажарадилар. Биридан иккинчисига «сакрамайди»лар.
- Улар олдиндан пухта тайёргарлик кўришни талаб қиладиган ишларни муваффақиятли амалга оширадилар. Чунки уларда олдиндан ишни режалаштириш, ўйлаб олишга табиатан мойиллик мавжуд.
- Уларда билимни системага солишга мойиллик юқори бўлганлиги сабабли уни чуқур ўзлаштирадилар. Шу сабабли интровертлар чуқур билим ва тушуниш талаб қилинадиган вазиятларда устунликка эгалар.
- Улар вазифани таҳлил қилганларидан кейингина уни бажаришга киришадилар. Уларда қисқа муддатли хотирадан кўра узоқ муддатли хотира устун. Шу сабабли олдин ўзлаштирилган материаллар бўйича улар фаол бўладилар.

Ўқув жараёнини ташкил қилишда педагог юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда талабалар фаолиятини ташкил қилиши, уларга уй вазифаларини бажариш, машғулотлар давомида ўз фикрини баён қилишга доир амалий тавсиялар бериши, педагогик талабларни талаба хусусиятларига мослаштириши лозим.

6. Темперамент, темперамент типлари

Педагог доимо талабаларнинг бир-биридан иш қобилияти, диққатининг кўчувчанлиги, бўлинувчанлиги, идроки тезлиги, хотираси, тафаккури, ҳиссий хусусиятлари билан фарқ қилишига дуч келади. Фарқларнинг намоён бўлиши кўп ҳолларда талаба темпераментига боғлиқдир. Замонавий психологик ва олий нерв фаолиятини ўрганиш темперамент хусусиятлари табиий, ўзгармас генотипик табиатга эгаллигини кўрсатади. Темперамент хусусиятлари талаба ҳатти-ҳаракатининг қандай юзага чиқишини тўлиқ аниқлаб бермасда, унинг асоси, заминини ташкил қиладди. Бу асос турли фаолиятнинг осон ёки қийин юзага чиқишини белгилаб беради.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ўқув жараёнининг ташкилий томонлари кўпроқ турғун табиатли, экстраверт тоифасига мансуб талабаларга мос келади. Интроверт, таъсирчан талабалар учун эса қийинчиликлар кўпроқ учрар экан. Талабаларнинг бир қисмининг индивидуал-психологик хусусиятлари ўқув фаолияти талаблари билан мос келмайди. Улар ўзларида юқори темп фаолияти, уялмаслик, тез толиқмаслик каби хусусиятларни шакллантиришга мажбур бўладилар. Уларнинг муваффақиятлари фаолият талабларига мослашувчанлик, ўзларида бўлмаган хусусиятларни тўлдириш ҳисобига эришилади. Улар педагогларнинг ёрдамига кўпроқ муҳтождирлар.

Темперамент тўғрисида умумий тушунча

Психология фанининг ижтимоий-тарихий тараққиёти даврида темпераментга нисбатан билдирилган мулоҳазалар, унинг моддий асоси тўғрисидаги талқинлар хилма-хил бўлиб, шахснинг психологик хусусиятларини ўзига хос тарзда тушунтириш учун хизмат қилиб келган. Темперамент латинча “temperamentum» деган сўздан олинган бўлиб, бунинг маъноси «аралашма» деган тушунчани англатади. Темперамент тўғрисидаги дастлабки таълимотни юнон олими Гиппократ (эрамиздан олдинги 460-356 йилларда яшаган) яратган бўлиб, унинг типологияси то ҳозирги давргача қўлланилиб келинмоқда.

Унинг таълимотига биноан инсон танасида тўрт хил суюқлик (хилт) мавжуд бўлиб, улар ўт ёки сафро (юнонча chole), қон (латинча sanguis ёки sanguinis), қора ўт (юнонча melanos - «қора», chole -«ўт»), балғам (юнонча «phlegma») кабилардан иборатдир.

Унинг мулоҳазасича:

1) ўтнинг хусусияти-куруқликдир, унинг вазифаси-тана аъзоларида куруқликни сақлаб туриш ёки баданни қуриқ тутишдир;

2) қоннинг хусусияти- иссиқликдир, унинг вазифаси танани иситиб туришдир;

3) қора ўтнинг хусусияти-намликдир, унинг вазифаси-бадан намлигини сақлаб туришдир;

4) балғамнинг (шилимшиқ модданинг) хусусияти-совуқликдир, унинг вазифаси-баданни совутиб туришдан иборатдир.

Гиппократ таълимотига мувофиқ, ҳар бир инсонда шу тўрт хил суюқлик мавжуд бўлиб, унинг биттаси устуворлик касб этади. Мазкур аралашма (латинча temperamentum) лардан қайси бири салмоқлироқ бўлса, шунга қараб инсонлар темперамент жиҳатдан фарқланадилар, чунончи, холерикда сариқ ўт, сангвиникда қон, меланхоликда қора ўт, флегматикда балғам (шилимшиқ модда) устун бўлиши таъкидланади.

Гиппократнинг тўрт хил моддалар (суюқликлар) аралашмаси, яъни темперамент тушунчаси ва унинг типологияси (сангвиник, холерик, флегматик, меланхолик) рамзий маънода ҳозирги замон психологиясида ҳам қўлланилиб келинмоқда.

Темпераментнинг илмий психологик асослари ва унинг физиологик механизмлари кейинги ижтимоий-тарихий тараққиётнинг босқичларида яратилади ҳамда бу борада изланишлар давом эттирилмоқда. Темпераментнинг физиологик асосларига улкан ўз ҳиссини қўшган олимлардан бири рус физиологи И. П. Павлов ҳисобланади.

И. П. Павлов таълимоти бўйича, шартли рефлекслар пайдо бўлишининг индивидуал хусусиятлари рўёбга чиқишининг сабаблари нерв тизими хусусиятлари моҳиятидандир. Муаллиф нерв тизимининг учта асосий хусусиятига алоҳида аҳамият беради, чунончи, 1) қўзғалиш жараёни ва тормозланиш (тўхталиш) жараёнининг кучи; 2) қўзғалиш кучи билан тормозланиш кучи ўртасидаги мувозанатлик даражаси (нerv тизимининг

мувозанатлашгани); 3) кўзғалишнинг тормозланиш билан алмашилиши тезлиги (нерв жараёнларининг ҳаракатчанлиги). Унинг кўрсатишича, ҳар бир ҳайвоннинг темпераменти ҳам мазкур хусусиятларининг у ёки бунисига алоқадор бўлмай, балки уларнинг мажмуавий тарзига, конуний бирлашувига боғлиқдир. И. П. Павлов шартли рефлексор фаолиятининг индивидуал хусусиятлари билан темпераментга алоқадор нерв тизими хусусиятларининг ўзаро қўшилишини нерв тизимининг типи деб номлайди ва уни тўртта типга ажратади: а) кучли, мувозанатли, эпчил; б) кучли, мувозанатсиз, эпчил; в) кучли, мувозанатли, суст; г) кучсиз тип.

Темперамент типлари

Сангвиник— жуда фаол, ҳар бир нарсага ҳам қаттиқ кулаверади; ёлгон далилларга жаҳли чиқади. Атрофдаги нарсалар, маърузалар диққатини тез жалб этади. Имо-ишораларни кўп ишлатади, чехрасига қараб кайфиятини англаб олиш қийин эмас. Жуда сезгир бўлишига қарамай, кучсиз таъсир (кўзғатувчилар) ни сеза олмайди, серғайрат, ишчан, толиқмас. Фаоллик билан реактивлик муносабати мувозанатда, интизомли, ўзини тия билади, бошқара олади. Ҳатти-ҳаракати жўшқин, нутқ суръати тез, янгиликни тез пайқайди, ақл-идроки тийрак, топқир, қизиқишлари, кайфияти, интилишлари ўзгарувчан. Кўникма ва малакалари тез эгаллайди. Кўнгли очик, дилкаш, мулоқотга тез киришади. Фантазияси юксак даражада ривожланган: ташқи таъсирларга ҳозир жавоб ва ҳоказо.

Холерик—суст сензитивлик хусусиятига эга. Жуда фаол ва реактив. Кўпинча реактивлиги фаолликдан устун келади. Бетоқат, серзарда, тинимсиз.

Сангвиникка қараганда силлиқроқ, лекин кўпроқ қотиб қолган.

Қизиқишлари, интилишлари барқарор, ҳатти-ҳаракатларида қатъийлик мавжуд. Бироқ диққатни бир жойга тўплашда қийналади. Нутқ суръати тез ва ҳоказо.

Флегматик — сентизивлиги суст, ҳис-туйғуси кам ўзгарувчан, шунга кўра бундай шахсни кулдириш, жаҳлини чиқариш, кайфиятини бузиш қийин. Кўнгилсиз ҳодиса, хавф-хатар ҳақидаги хабарга хотиржамлик билан муносабатда бўлади. Вазмин, кам-ҳаракат. Имо-ишораси, мимикаси кўзга яққол ташланмайди. Лекин серғайрат, ишчан, фаол, чидамли, матонатли. Нутқ ва ҳаракат суръати суст. Фаросати камроқ. Диққатни тўплаши осойишта. Диққатни кўчириш қийин. Интроверт, камгап, ичимдан топ. Янгиликни қабул қилиши қийин. Ташқи таассуротларга сустлик билан жавоб беради.

Меланхолик—сентизивлиги юксак. Тортинчоқ, ғайратсиз. Аразчан, хафақон. Жимгина йиғлайди, кам кулади. Қатъийлиги ва мустақиллиги заиф. Тез толади. Ортиқча ишчан эмас. Диққати беқарор. Ҳис-туйғуси суст ўзгаради. Ригид. Интроверт.

Психологик маълумотларнинг кўрсатишича, ирсият ва турмуш шароитлари темперамент типлари ўртасидаги тафовутларнинг сабабчисидир. Шунинг учун ирсий-физиологик хусусиятлари бир хил ва битта тухумдан

яралган (гомозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятларини иккита тухумдан вужудга келган (гетерозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятлари билан қиёсланса, бу омил тасдиқланиши мумкин. Маълумотларга қараганда гетерозигот эгизакларидан кўра, гомозигот эгизакларининг темперамент хусусиятлари шунчалик ўхшаш бўладики, ҳатто улар ирсият йўли 85% гача берилиши мумкинлиги тасдиқланган. Тарбиявий муҳит турлича бўлишига қарамай, ўхшашлик сақланиб қолиши тажрибаларда кўп марта текширилган. Шунга қарамай, темпераментнинг айрим хусусиятлари — ўзгаришига оид маълумотлар ҳам инкор этилмайди ва фавқулодда юз берадиган ташқи ҳамда ички шароитнинг ўзгаришлари кескин таъсир ўтказди (масалан, тоғ шароити, хавф-хатар мавжудлиги ва ҳоказо).

Шуни эсда сақлаш жоизки, темперамент айрим хусусиятларининг турмуш шароити билан тарбиявий таъсирда ўзгариш жараёни темперамент типларининг такомиллашувида ҳам кўринади. Маълумки, темперамент типининг унга мутаносиб хусусиятлари бирданига пайдо бўлган нарса эмас, чунки нерв системаси такомиллашувининг умумий қонуниятлари темпераментга ҳам таъсир ўтказиб, ўз изини қолдиради. Шахснинг камолотига кўра, темперамент хусусиятлари нерв системасининг такомиллашуви билан боғлиқ тарзда рўёбга чиқа боради ва мазкур жараён темперамент ривожини узил-кесил охирига етказди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т., 1998
2. В.Каримова. Психология. Ўқув қўлланма. Т.А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. «ЎАЖБНТ» маркази, 2002.
3. Умумий психология. А.В. Петровский таҳрири остида, Т., Ўқитувчи, 1992 й.
4. Ғозиев Э. Психология методологияси. – Т.: «Университет», 2002.
5. Ғозиев Э. Умумий психология.-Т.: Университет, I, II китоб, 2002.
6. Немов Р.С. Психология: Учеб. для студентов высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн.- Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998.
7. Психологиядан қисқача изоҳий лугат. Тошкент. ТДПУ Давлатшин М.Г. таҳрири остида. Т., 1998.
8. Ёш ва педагогик психологиядан практикум. Т.1991. 272-275 б.
9. Набижонова Д. Психология маърузалар матни, Фарғона политехника институти. Фарғона - 1999,
10. В.А.Крутецкий «Педагогик психология асослари» Тошкент «Ўқитувчи» 1976 й.

